

УДК: 1:336.74 : 316.28 : 124.5

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКОВИХ МЕХАНІЗМІВ

Зоя Скринник

*Львівський банківський інститут Національного банку України,
проспект Т. Шевченка, 9, Львів, 79005, Україна, kgd@lbi.wubn.net*

Сучасні реалії ринкової економіки значно впливають на соціально-культурну сферу. Осмислення цього впливу в українській філософії ще не адекватне теоретичній та практичній значущості проблеми. Обґрунтовано висновок: тільки на основі розбудованого громадянського суспільства, за умов демократичного консенсусу щодо основних параметрів суспільного вибору, створюється той “соціальний капітал”, який робить економічну сферу соціально ефективною.

Ключові слова: громадянське суспільство, цінності, ринкові взаємини, гроші, теорія суспільного вибору.

Світоглядні аспекти соціально-економічної трансформації, у процесі якої перебуває сучасна Україна, полягають у тому, що соціальний вибір здійснюється не лише в політичних та економічних, але також в екзистенційних параметрах. Альтернативними варіантами цього вибору є, з одного боку, фундаментальні цінності людського буття, а з другого, – інструментальна раціональність, що її репрезентують, зокрема, грошові механізми ринкового суспільства. Вони виходять далеко за рамки економіки, проймають всі сфери соціального життя, усі аспекти людських відносин. У вітчизняній філософській думці проблема впливу ринкових механізмів на субстанційні основи соціального життя традиційно розглядалася у рамках марксистського історичного матеріалізму. На тлі кардинальних змін як у філософських підходах, так і в реальному житті соціуму, спроби по-новому осмислити соціальну роль ринкових механізмів щойно розпочинаються. Зокрема, слід відзначити монографію А. Мазаракі та В. Ільїна “Філософія грошей” [8], історіософський аналіз проблеми у монографії А. Карася “Філософія громадянського суспільства” [6].

Водночас в Україні, особливо на тлі виборчих процесів, яскраво

виявився вплив грошових відносин на всі аспекти соціального життя, у першу чергу на політичну сферу. Утвердження ринкових механізмів у політиці несе у собі загрозу основам соціальної солідарності, тоталізацію інструментальної раціональності, а разом з нею товарно-грошових механізмів. Тепер уже не економіка, а політика погрожує стати середовищем, з якого в усі прояви життєвого світу людини просочуються відносини, в яких все купується і продається за гроші. Економічна політика держави, призначення якої – обмежувати стихію грошових відносин, сама опиняється в полоні цієї стихії, що створює загрозу для стабільності суспільства.

Специфіка політичного ринку й умов діяльності на ньому, поведінки “виробників” і “споживачів” політичного та ідеологічного “товару” має свої специфічні особливості. Відомий французький соціолог П. Бурдьє для визначення цієї специфіки застосовує поняття “політичне поле” – саме ця сфера суспільного життя є “місцем, де у конкурентній боротьбі між агентами, яких до неї втягнуто, народжується політична продукція, проблеми, програми, аналізи, коментарі, концепції, події, з-поміж яких і мають вибирати пересічні громадяни, зведені до становища “споживачів”, через що дуже ризикують потрапити в халепу через віддаленість від місця виробництва” [2, с. 182]. Основна проблема, пов’язана з перетворенням політики на ринок, полягає в тому, що народ, класичні концепції якого розглядали як суверена, носія колективної волі спільноти, на “політичному полі” атомізується на конгломерат індивідів або груп, що перебувають у “броунівському русі”, що спонукуються лише власними інтересами споживачів на ринку політичних товарів. Тоді політичні партії та лідери, за висловом О. Морозової [9, с. 19], уподібнюються до підприємців, які пропонують виборцям широкий вибір послуг і менші податки в обмін на голоси; політична пропаганда трансформується в комерційну рекламу; урядові установи можуть чинити, як державні фірми, існування яких залежить від того, чи виправдовує одержувана внаслідок їхньої діяльності політична підтримка витрати на їх утримання. Саме тому дослідники вважають, що аналіз соціально-політичних явищ можна здійснювати на підставі вивчення традиційної ринкової поведінки людей, які діють, як раціональні й егоїстичні індивіди. Виникла і консолідувалася нова галузь соціального знання – політичний маркетинг.

Метою політичної діяльності нерідко стає комерційна вигода у

її прямому значенні. На нашу думку, твердження, що маркетинг на політичному ринку має некомерційний характер [12, с. 62–63], швидше можна зарахувати до добрих побажань, ніж до реальності. Аргумент, що на політичному ринку задовольняється попит не на матеріальні товари та послуги, а на реалізацію і засвоєння певних норм і цінностей, не виглядає переконливо на тлі даних про олігархічний характер політичної влади у багатьох країнах, навіть далеко не таких проблемних, як пострадянські. Некомерційний характер маркетингу на політичному ринку, як і на ринках охорони здоров'я, освіти, спорту, науки, мистецтва тощо, визначається на підставі трьох ознак: неприбуткового характеру діяльності, наявності вільного некомерційного обміну результатами цієї діяльності та наявності конкуренції у некомерційній сфері [1, с. 9]. Таке визначення, на нашу думку, заслуговує критичного підходу. Більш адекватною реальному станові справ видається точка зору, представлена С. Лешом у монографії “Соціологія постмодернізму” [7]. Він наголошує, що в культурі постмодерну відбувається процес комодифікації, тобто перетворення на товари і вихід на комерційні ринки соціальних цінностей тих сфер, які раніше мали неринковий характер. Це, власне, мистецтво, освіта, охорона здоров'я, спорт, наука.

У зв'язку з цим актуальним є питання, наскільки системний характер має маркетинговий підхід у політиці, чи є він однією з численних технологій політичної діяльності, а чи ж ідеться справді про одну із загальних теорій політичного процесу, що існує поряд із традиційними нормативними теоріями [12]. Не можна заперечити таких переваг маркетингового підходу в політиці, як забезпечення по-справжньому вільної конкуренції, протидія політичному монополізмові й недобросовісній політичній рекламі; застосування дослідницьких процедур у ході виборчих кампаній тощо. Та все ж існування маркетингового підходу в політиці, поряд із традиційними нормативними теоріями, по суті суперечить нормативності цінностей громадянського суспільства і утворює в політичному житті послідовно проведений принцип інструментальної раціональності, яка підриває базові цінності, на яких заснована соціальна солідарність.

Отже, можна констатувати, що у сучасному суспільстві суттєво зміщуються параметри, які досліджує соціальна філософія: сфера політики, традиційно конституційована як достатньо автономна від дії економічних відносин, у помітно більшій мірі має розглядатися під кутом

зору функціонування економічних механізмів. Зокрема, об'єктом дослідження може бути мотиваційна сфера людей, які займаються політикою і використовують політичні інститути та урядові заклади задля реалізації приватних інтересів, а основні сфери дослідження – це виборчий процес, діяльність політичних партій та рухів, виборчих органів державної влади, а також урядових чиновників і бюрократії. З другого боку, змінюється характер впливу політики на економіку: соціально детерміновані рамки для економічних процесів потрібно шукати не в економічній політиці держави (позаяк ця політика не захищена від комерційного розрахунку конкретних політиків і цілих політичних структур), а в фундаментальних суспільних механізмах прийняття владних рішень щодо економічних проблем.

Соціософський аналіз окреслених проблем в Україні здійснюється на рівні дослідження світоглядних аспектів розбудови громадянського суспільства, у параметрах таких екзистенційних вимірів, як свобода, солідарність, справедливість, ідентичність. Визнаючи правомірність та актуальність такого підходу, доцільно відзначити певну його однобічність, позаяк достатньо глибоке розуміння цих безумовних вартостей передбачає усвідомлення і осмислення факторів, що реально протистоять цінностям громадянського суспільства і обмежують можливості їх реалізації. Без урахування цих чинників філософське трактування екзистенційних вартостей громадянського суспільства матиме досить абстрактний характер.

Поки що можливість досягнення соціального консенсусу щодо практичних аспектів соціальної солідарності в дискурсах громадянського суспільства у більшій мірі є предметом аналізу в економічних, ніж у філософських дослідженнях. Зокрема, варто відзначити такий напрямок аналізу, як теорія суспільного вибору нобелівського лауреата в галузі економіки 1986 р. Джеймса Б'юкенена, яку за масштабністю поставлених проблем можна оцінити, як рух економічної теорії назустріч соціософському аналізу проблем громадянського суспільства. Основними проблемами, які розглядає Дж. Б'юкенен, є способи отримання вигоди за допомогою політичного процесу, причини спотворення демократичного ідеалу і шляхи запобігання перетворенню демократії в авторитарний режим, можливість побудови справедливих колективних рішень та стійкої коаліції, причини того, що голосування за принципом більшості не забезпечує з'ясування справжніх пріоритетів, що існують

у суспільній свідомості та системі цінностей даного соціуму [10]. Аналіз цих проблем спирається на розгляд держави як одного з економічних суб'єктів, тобто дослідження не виходить за межі економічної науки у сферу політології, соціології та соціальної філософії, а, навпаки, включає соціальні феномени, що традиційно належали до компетенції інших галузей знань, в орбіту економічної науки.

З погляду теорії суспільного вибору, головне економічне завдання держави – забезпечення суспільних потреб у неефективних для ринку ситуаціях, що характеризуються як “провали ринку” – до них належать монополія, брак інформації, зовнішні негативні ефекти та виробництво достатньої кількості і якості “чисто суспільних благ”. На відміну від “чисто приватного блага”, кожна одиниця якого може бути продана за окрему платню, поняття чисто суспільних благ позначає такі, які споживаються усіма громадянами незалежно від того, чи платять за це споживачі. Їх головні ознаки: незмагальність (споживання такого блага однією людиною не зменшує його доступність для інших) і невиключальність (ніхто не може бути усунутий від доступу до цього блага). Завдання держави – виробити і підтримувати процедуру, яка змушує громадян брати участь у фінансуванні виробництва суспільних благ не на добровільних, а на примусових засадах. Інструментом для цього є насамперед податки.

Суть поняття “суспільний вибір” полягає в тому, що прийняття рішень щодо виробництва і розподілу суспільних благ, яке здійснюється через систему політичних інститутів, повинен мати **неринковий характер**. Механізмом виявлення індивідуальних орієнтацій щодо приватних благ є товарно-грошові відносини, ринок. Щодо суспільних благ аналогом ринку стає держава, вона виявляє позиції індивідів за допомогою специфічного інструменту – голосування. Проаналізувавши закономірності розподілу голосів у множинах виборців у залежності від “правил політичної гри”, Дж. Б'юкенен робить висновок: процедура голосування сама собою не гарантує звільнення процесу прийняття політичних рішень від дії ринкових механізмів, навпаки, за певних обставин голосування може створювати сприятливі умови для політичного торгу, підкупу, маніпуляцій. Гарантію демократичних рішень можуть дати лише непохитно стабільні конституційні принципи. Як відзначає Фрідріх фон Гаек: “Вибір такий: або вільний парламент, або вільний народ. Щоб зберегти особисту свободу, потрібно обмежити

всяку владу – навіть владу демократичного парламенту – довгостроковими принципами, схваленими народом” [4, с. 524]. Основні небезпеки, які існують у демократичній системі, – пряме гноблення громадян бюрократією, небезпека тиранії більшості, неефективність обраної влади, на думку прихильників теорії суспільного вибору, – можуть бути подолані за умови чіткого функціонування стабільної системи виборів. Дж. Б'юкенен висуває у цьому контексті дуже важливу ідею про правову систему як своєрідний **суспільний капітал**: система законів, яка забезпечує стабільність міжіндивідуальних відносин, є не просто запорукою процвітання суспільства, але виявляє свій позитивний вплив на соціальні процеси дедалі повніше й відчутніше, залежно від того, наскільки сама вона стабільна протягом тривалого часу. Розхитування ж правової системи, якими б добрими намірами воно не диктувалося, може призвести до безповоротної втрати цього суспільного капіталу.

“Конституційним вибором” суспільство закладає чіткі і жорсткі “правила політичної гри” для держави, бо ж Конституція – це основний закон **громадянського суспільства, а не держави**. На основі чітко визначеного і стабільного конституційного вибору будуються правові доктрини і “робочі правила”, спрямовані на вирішення двох взаємопов'язаних завдань: забезпечити нормальне функціонування ринкових механізмів і розв'язати соціальні проблеми.

Реалізуючи суспільний вибір, держава зосереджує зусилля на виробленні й реалізації національних пріоритетів, до яких можна зарахувати такі завдання:

- Сприяння та стабілізація економічного зростання, вироблення збалансованої макроекономічної політики з метою досягнення сталого розвитку з урахуванням екологічних та соціальних вимог;
- Здійснення інноваційної політики, спрямованої на розвиток НТП, зокрема фундаментальної науки, підтримка інформаційних технологій;
- Всебічне сприяння розвитку освіти;
- Здійснення соціальної функції держави, підтримка сімейних цінностей;
- Реагування на процеси глобалізації, адекватне національним інтересам;
- Комплексні заходи з охорони природного середовища,

вдосконалення екологічних регуляторів [14, с. 10–11].

Зростання ролі держави, однак, не може бути необмеженим, і головний обмежуючий фактор – необхідність нормального функціонування ринкового механізму, для якого адміністративні методи втручання є руйнівними. Тому державне регулювання не заміняє собою дію ринкових механізмів, а використовує їх, посилюючи або послаблюючи їхній вплив відповідно до соціальних потреб. На нашу думку, **фінансові важелі, які держава, реалізуючи суспільний вибір, використовує для надання економії соціального спрямування, виражають соціальну природу ринкових механізмів у сучасному світі.**

Необхідно наголосити: соціальний характер функціонування ринкових механізмів визначається не самим фактом їх використання державою, а тим, що внаслідок реалізації конституційного та постконституційного вибору, прийняття рішень про застосування цих механізмів виведено за рамки ринку як такого і підпорядковане гуманітарним пріоритетам суспільної солідарності.

Можна стверджувати, що і для України нормальне функціонування ринкових механізмів відповідно до потреб соціально спрямованого ринкового суспільства зумовлене реальним ступенем досягнення соціального консенсусу, подоланням деформацій у системі цінностей, наявністю того компонента, який Р. Інглгарт називає “цінностями самовираження” [5], а Р. Патнем – “індексами громадянськості” [11]. Сьогодні стан системи цінностей пострадянського суспільства і місце в ній грошей настільки специфічні, що в науковому вжитку з’явилося спеціальне поняття для його означення – “неомеркантилізм”. Зв’язок між ціннісними орієнтаціями людей і економічним та політичним поступом суспільства не очевидний для масової свідомості, однак безперечний для сучасної соціальної філософії та економічної науки, які вважають одним з основних чинників в економічних труднощах пострадянських суспільств недостатній розвиток громадянського суспільства та низьку ефективність демократичних інституцій, зокрема недержавних об’єднань громадян. Їх еволюцію за умов посткомуністичної трансформації в Україні можна досить точно охарактеризувати словами В. Степаненка: від примусового членства до свободи громадянської участі [13, с. 98].

Причини такого становища, звичайно, походять з недавнього періоду історії нашого суспільства, негативний досвід якого ще довго

спричинятиме слабкість громадянського суспільства в Україні. Так, шотландський дослідник М. Говард вказує на такі складові цього негативного історичного досвіду посткомуністичних країн, що суттєво стримують громадянську активність населення:

- відраза до примусово-ритуальної активності радянських часів, що викликає недовіру до будь-яких організаційних утворень;
- масове розчарування у сучасній соціальній системі, яка має псевдодемократичний та квазіринковий характер;
- існування стійкої мережі неформальних зв'язків, яка компенсує брак публічної активності і має клієнталістську природу, тобто відносини між громадянами в ній замінені на стосунки покровитель – підопічний, симетричні звичному від радянських часів патерналізмові [13, с. 101].

Зауважимо, що відмінність відносно радянських часів полягає у тому, що “підопічний”, який раніше до старості з тими чи іншими варіаціями повторював: “Нам Жовтень подарував цей дитячий садок”, – нині почувається викинутим із цього дитсадка сиротою і знаходить нових покровителів у найнесподіваніших місцях.

Слабкість громадянського суспільства відбивається на діяльності урядів і, зокрема, її економічних результатах. Так, за результатами дослідження Р. Патнема, уряди в регіонах (а отже, і в країнах) з нерозвиненим громадянським суспільством є неефективними – вони ослаблені “негромадянським соціальним середовищем” [11, с. 140], а тому не здатні ефективно захищати закон, бути справедливим та авторитетним арбітром у веденні громадських справ. “Сам характер спільноти, який спонукає громадян вимагати сильнішого уряду, зменшує ймовірність того, що будь-який уряд буде сильним, принаймні, якщо залишатиметься демократичним” [11, с. 140].

Тільки на основі розбудованого громадянського суспільства, за умов демократичного консенсусу щодо основних параметрів суспільного вибору створюється той “соціальний капітал”, який робить уряд економічно ефективним. Однак погляди на шляхи досягнення цього консенсусу сьогодні не виходять за рамки теоретичних побудов і суттєво відрізняються між собою.

Досвід Помаранчевої революції в Україні доповнив теоретичні моделі досягнення громадянського консенсусу, зокрема щодо питань суспі-

льної функції ринкових механізмів, практичним досвідом, досить несподіваним для самих українців. Одностайний громадянський чин був умотивований простими, самоочевидними, беззаперечними цілями: бандити повинні сидіти в тюрмах; громадяни повинні чесно заробляти гроші, достатні для гідного життя; усі повинні платити податки, розмір яких визначений справедливо та обґрунтовано; а головне – влада повинна очиститися від корупції. За висловом Вільяма Міллера, колишнього посла США в Україні, який провів шість тижнів на Майдані незалежності під час Помаранчевої революції, українці спитали себе: “Чи можемо ми жити надалі в наскрізь корумпованій державі?” – і відповіли рішучим “Ні”. В. Міллер зауважує, що українська революція – взірць масової комунікації в найкращому вияві. Це поставило її учасників на таку моральну висоту, що американський спостерігач знайшов для них лише одне порівняння – з давньогрецьким демосом на афінському Форумі [3].

Проведений аналіз дає підстави для висновку: сучасні реалії ринкової економіки значно впливають на соціальні механізми і проблеми громадянського суспільства та соціально-політичну сферу в цілому. Осмислення цього впливу у вітчизняній соціальній філософії ще не адекватне теоретичній та практичній значущості проблеми.

-
1. *Андреев С., Мельниченко Л.* Основы некоммерческого маркетинга. – М.: Прогресс–Традиция, 2000. – 255 с.
 2. *Бурдые П.* Социология политики. – М.: Прогресс, 1993. – 333 с.
 3. Вікно в Америку // 9.01.05. www.5tv.com.ua
 4. *Гаєк Ф.* Цінність свободи // Лібералізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 491–531.
 5. *Инглхарт Р.* Культура и демократия. Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу. – М.: Альпина паблишер, 2002. – 219 с.
 6. *Карась А.* Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях та некласичних інтерпретаціях. – Київ; Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 519 с.
 7. *Леш Скот.* Соціологія постмодернізму. – Львів: Кальварія, 2003. – 249 с.

8. Мазараки А., Ильин В. Философия денег. – К.: Киевский национальный торгово-экономический университет, 2004. – 718 с.
9. Морозова Е. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии. – М.: Прогресс, 1998. – 284 с.
10. Нуреев Р. Теория общественного выбора // Вопросы экономики, 2002. – № 9–12; 2003 – № 1–4.
11. Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії. – К.: Основи, 2001. – 301 с.
12. Полтораки В. Політичний маркетинг та організація виборчих кампаній // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2002. – № 1. – С. 61–76.
13. Степаненко В. Суспільна трансформація у соціокультурній моделі інтерпретації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2003. – №4. – С. 89–109.
14. Супян В. Роль государства в американской экономике: теория и практика // США и Канада, 2002. – № 4. – С. 3–17.

CIVIL SOCIETY AS A SOCIAL MEASURING OF FUNCTIONING OF MARKET MECHANISMS

Zoya Skrynnyk

*L'viv Banking Institute of the National Bank of Ukraine,
Shevchenko Ave., № 9, 79005, L'viv, Ukraine, kgd@lbi.wubn.net*

Modern realities of market economy have considerable influence on social mechanisms and problems of a civil society and the whole social-political sphere. Comprehension of this influence in Ukrainian social philosophy is not adequate to the theoretical and practical meaningfulness of problem. The conclusion is grounded: only on the basis of the mature civil society the „social capital” may be created which makes an economic sphere socially effective.

Key words: civil society, values, market relations, money, theory of public choice, civil consensus.

Стаття надійшла до редколегії 10.09.2005

Прийнята до друку 30.01.2006